

XORAZMSHOHLAR DAVLATI VA UNING SIYOSIY BOSHQARUV TIZIMI

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Islomiddinova Farangiz Asqaraliyevna

Email: Islomiddinovafarangiz23@gmail.com

Ahmadova Nozima Akmal qizi

Email: nozimaahmadova221@gmail.com

Donayeva Gulnoza Abdumalik qizi

Email: gulnozadonayeva647@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazmshohlar davlati va uning siyosiy boshqaruv tizimi tarixiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Unda davlatning shakllanishi, siyosiy tuzilmasi, markaziy va mahalliy boshqaruv organlari hamda hukmdorlarning davlat boshqaruvidagi o'рни yoritiladi. Shuningdek, Xorazmshohlar davrida mavjud bo'lgan boshqaruv tizimining o'ziga xos xususiyatlari, harbiy-siyosiy islohotlar va ularning davlat mustahkamligiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Maqola Xorazmshohlar davlatining o'rta asrlar Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixidagi ahamiyatini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Xorazmshohlar davlati, Anushteginlar sulolasi, markaziy boshqaruv, siyosiy tizim, harbiy-ma'muriy boshqaruv, Muhammad Xorazmshoh, Jaloliddin Manguberdi, mo'g'ullar bosqini.

Аннотация: В данной статье анализируется государство Хорезмшахов и его система политического управления с исторической точки зрения. Рассматриваются процесс формирования государства, его политическая структура, центральные и местные органы управления, а также роль правителей в государственном управлении. Также освещаются особенности системы управления периода Хорезмшахов, военные и политические реформы и их влияние на укрепление государства. Статья направлена на раскрытие значения государства Хорезмшахов в истории средневековой государственности Центральной Азии.

Ключевые слова: Государство Хорезмшахов, династия Ануштегинов, центральное управление, политическая система, военно-административное управление, Мухаммад Хорезмшах, Джалолиддин Мангуберди, монгольское нашествие.

Annotation: This article analyzes the Khwarazmshah State and its political governance system from a historical perspective. It examines the formation of the state, its political structure, central and local administrative bodies, and the role of rulers in state governance. The study also highlights the distinctive features of the administrative system during the Khwarazmshah period, as well as military and political reforms and their impact on strengthening the state. The article aims to reveal the significance of the Khwarazmshah State in the history of medieval statehood in Central Asia.

Keywords: Khwarazmshah State, Anushtegin dynasty, central administration, political system, military-administrative governance, Muhammad Khwarazmshah, Jalaluddin Manguberdi, Mongol invasion.

Kirish: Xorazmshohlar davlati Markaziy Osiyo tarixida yirik siyosiy va harbiy qudratga ega bo'lgan davlatlardan biri sifatida muhim o'rin egallaydi. Mazkur davlat XII asr oxiri va XIII asr boshlarida nafaqat Movarounnahr va Xorazm hududida, balki Eron, Afg'oniston hamda Yaqin Sharqning ayrim hududlarida ham o'z hukmronligini o'rnatgan. Ayniqsa, Anushteginlar sulolasi davrida davlat markazlashgan boshqaruv tizimiga ega bo'lib, siyosiy jihatdan kuchli imperiya darajasiga ko'tarildi. Xorazmshohlar davlatining yuksalishida mustahkam siyosiy boshqaruv tizimi, harbiy kuch va iqtisodiy barqarorlik muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Xorazmshohlar davlati boshqaruv tizimida oliy hokimiyat xorazmshoh qo'lida jamlangan bo'lib, u davlatning ichki va tashqi siyosatini belgilagan. Davlat boshqaruvida vazirlar, devon amaldorlari, harbiy qo'mondonlar va mahalliy hokimlar faol ishtirok etgan. Markaziy boshqaruv tizimining kuchli tashkil etilgani davlat hududlarini nazorat qilish, soliqlarni yig'ish va tartib-intizomni saqlashda muhim ahamiyat kasb etgan. Shu bilan birga, viloyat va shahar boshqaruvi ham maxsus

amaldorlar orqali amalga oshirilgan. Xorazmshohlar davrida davlat boshqaruvi islomiy siyosiy an'analar va turkiy davlatchilik tamoyillari asosida shakllangan edi. Davlatda harbiy tizimning kuchliligi ham siyosiy boshqaruv bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Xorazmshoh Muhammad va Jaloliddin Manguberdi davrida davlatning harbiy-siyosiy qudrati yanada oshgan bo'lsa-da, mo'g'ullar bosqini natijasida davlat tanazzulga yuz tutgan.

Asosiy qism: Markaziy Osiyo qadimdan yirik davlatlar va sivilizatsiyalar shakllangan hududlardan biri hisoblangan. Ayniqsa, Amudaryoning quyi oqimida joylashgan Xorazm vohasi o'zining qulay geografik o'рни, rivojlangan sug'orma dehqonchiligi, savdo yo'llariga yaqinligi hamda boy madaniy muhiti bilan ajralib turgan. Shu sababli Xorazm hududi qadim zamonlardan boshlab turli sulolalar va davlatlarning siyosiy manfaatlari markazida bo'lib kelgan. XI asr oxiri va XII asr boshlariga kelib esa bu hududda mustaqil va qudratli davlat – Xorazmshohlar davlati shakllandi. Xorazmshohlar davlatining vujudga kelishida Saljuqiylar davlatining zaiflashuvi muhim omillardan biri bo'ldi. XI asrda Yaqin va O'rta Sharqda katta hududlarni egallagan Saljuqiylar davlati vaqt o'tishi bilan ichki nizolar, taxt uchun kurashlar va mahalliy hukmdorlarning mustaqillikka intilishi tufayli parchalanish jarayoniga yuz tuta boshladi. Natijada Saljuqiylarga qaram bo'lgan viloyat va hududlarda mustaqil siyosiy kuchlar shakllandi. Ana shunday siyosiy vaziyat Xorazmda ham yuzaga kelib, mahalliy hukmdorlarning mustaqil davlat barpo etishi uchun imkoniyat yaratdi. Xorazmshohlar davlatining asoschisi sifatida Anushtegin sulolasi e'tirof etiladi. Anushtegin aslida turkiy qabilalardan chiqqan harbiy sarkarda bo'lib, Saljuqiy hukmdorlari xizmatida faoliyat yuritgan. U o'zining sadoqati va harbiy qobiliyati bilan ajralib turgani sababli Xorazm noibi lavozimiga tayinlangan. Shu tariqa Xorazmda Anushteginlar sulolasining siyosiy mavqei mustahkamlanib bordi. Keyinchalik uning avlodlari hududda mustaqil siyosat olib borishga erishdilar. Xorazm vohasining iqtisodiy qudrati ham davlatning shakllanishida muhim rol o'ynagan. Hududda sug'orma dehqonchilik yuqori darajada rivojlangan bo'lib, bug'doy, paxta, meva-sabzavot mahsulotlari yetishtirilgan. Hunarmandchilik va savdo ham taraqqiy etgan edi. Ayniqsa, Buyuk Ipak yo'lining ayrim tarmoqlari Xorazm orqali

o‘tganligi sababli bu hudud xalqaro savdo markazlaridan biriga aylangan. Savdo-sotiqdan tushadigan daromad davlat iqtisodiyotini mustahkamlab, harbiy va siyosiy qudratning oshishiga xizmat qilgan. Xorazmshohlar davlatining shakllanishida harbiy kuch ham muhim omil bo‘lgan. Sulola vakillari muntazam qo‘shin tuzishga katta e‘tibor qaratganlar. Qo‘shin tarkibida turkiy qabilalarga mansub jangchilar asosiy o‘rinni egallagan. Harbiy kuchning mustahkamligi esa hududlarni kengaytirish va siyosiy mustaqillikni ta‘minlash imkonini bergan. Anushtegin sulolasining siyosiy maydonga chiqishi Xorazm tarixida yangi davrni boshlab berdi. Sulola asoschisi Anushtegin G‘arjiy Saljuqiylar davlatida xizmat qilgan harbiy amaldor edi. U Saljuqiy sultoni Malikshoh davrida katta obro‘ qozondi va Xorazm boshqaruvi unga topshirildi. Bu esa keyinchalik sulolaning siyosiy kuchga aylanishiga zamin yaratdi. Anushtegindan keyin uning o‘g‘li Qutbiddin Muhammad Xorazm hokimi bo‘ldi. U 1097–1127-yillarda hukmronlik qilgan va sulola mavqeini mustahkamlashga xizmat qilgan. Qutbiddin Muhammad Saljuqiylarga sodiq siyosat olib borgan bo‘lsa-da, asta-sekin Xorazmning ichki mustaqilligini kuchaytirishga harakat qilgan. Uning davrida iqtisodiy hayot barqarorlashib, davlat boshqaruvi tartibga solingan. Sulolaning haqiqiy yuksalishi Otsiz davrida boshlandi. Otsiz 1127–1156-yillarda hukmronlik qilgan bo‘lib, u markaziy hokimiyatni mustahkamlashga katta e‘tibor berdi. Otsiz Saljuqiylarga qarshi mustaqil siyosat yuritishga intildi. U bir necha bor Saljuqiy sultonlariga qarshi kurash olib bordi va ayrim hududlarni egallashga muvaffaq bo‘ldi. Otsizning siyosati tufayli Xorazmshohlar davlati mustaqil davlat sifatida shakllanish yo‘liga kirdi. Otsiz nafaqat harbiy yurishlar bilan, balki davlat boshqaruvidagi islohotlari bilan ham ajralib turadi. U viloyatlarda markaziy hokimiyat nazoratini kuchaytirdi, soliq tizimini tartibga soldi hamda harbiy qo‘shin sonini ko‘paytirdi. Natijada davlatning siyosiy va iqtisodiy qudrati oshdi. Xorazmshohlar davlatining eng qudratli davrlaridan biri Takash hukmronligi yillariga to‘g‘ri keladi. Takash 1172–1200-yillarda hukmronlik qilgan bo‘lib, u davlat hududini sezilarli darajada kengaytirishga muvaffaq bo‘lgan. Takashning asosiy yutuqlaridan biri Eron va Xuroson hududlarini egallaganidir. Bu hududlarning qo‘lga kiritilishi davlat iqtisodiyotining rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Chunki Eron va Xuroson o‘sha davrda savdo va hunarmandchilik markazlari hisoblangan. Yangi

hududlarning qo‘shilishi bilan davlat xazinasini boyidi va siyosiy ta‘sir doirasi kengaydi. Takash diplomatik siyosatda ham muvaffaqiyat qozongan hukmdor edi. U qo‘shni davlatlar bilan vaqtinchalik ittifoqlar tuzib, o‘z manfaatlarini himoya qilishga harakat qilgan. Shu bilan birga, xalifalik bilan munosabatlarni yaxshilash orqali o‘z hokimiyatining qonuniyligini mustahkamlashga intilgan. Muhammad Xorazmshoh davrida davlat o‘z taraqqiyotining eng yuqori cho‘qqisiga chiqdi. U 1200–1220-yillarda hukmronlik qilgan bo‘lib, juda katta hududlarni o‘z qo‘li ostida birlashtirishga muvaffaq bo‘lgan. Uning davrida davlat hududi Hind daryosidan Kavkaz tog‘larigacha, Orol dengizidan Fors qo‘ltig‘igacha cho‘zilgan ulkan imperiyaga aylandi. Muhammad Xorazmshoh kuchli markazlashgan davlat barpo etishga harakat qildi. U viloyat hokimlarini markazga bo‘ysundirish siyosatini olib bordi. Shuningdek, davlat boshqaruvida harbiy amaldorlarning rolini kuchaytirdi. Bu esa ayrim hollarda ichki ziddiyatlarga ham sabab bo‘ldi.

Xorazmshohlar davlatining siyosiy qudrati va uzoq vaqt davomida yirik davlat sifatida faoliyat yuritishida markaziy boshqaruv tizimining o‘rni nihoyatda katta bo‘lgan. XII–XIII asrlarda shakllangan ushbu davlat boshqaruv tizimi Sharq davlatlariga xos bo‘lgan an‘anaviy monarxik boshqaruv asosida tashkil etilgan edi. Davlatning barcha siyosiy, harbiy, iqtisodiy va ma‘muriy hokimiyati sulton qo‘lida jamlangan bo‘lib, u davlatning oliy hukmdori hisoblangan. Xorazmshohlar davlatida sulton nafaqat siyosiy rahbar, balki oliy harbiy qo‘mondon ham edi. U davlat hududidagi barcha yerlar, mulklar va qo‘shin ustidan to‘liq nazorat o‘rnatgan. Davlatning ichki va tashqi siyosati bevosita sulton tomonidan belgilangan. Sulton farmonlari qonun kuchiga ega bo‘lib, barcha amaldorlar va viloyat hokimlari unga bo‘ysungan. Sulton hokimiyatining mustahkam bo‘lishida sulola nufuzi ham katta rol o‘ynagan. Anushteginlar sulolasi vakillari o‘zlarini islom dini himoyachilari sifatida ko‘rsatishga harakat qilganlar. Shu sababli ular xalifalik bilan yaqin aloqalar o‘rnatib, o‘z hokimiyatining qonuniyligini mustahkamlashga intilganlar. Ayniqsa, Takash va Muhammad Xorazmshoh davrida xalifalik bilan siyosiy munosabatlar davlat boshqaruvida muhim ahamiyat kasb etgan. Markaziy hokimiyatning kuchayishi natijasida davlat hududida yagona siyosiy boshqaruv

tizimi shakllangan. Bu esa viloyatlarni markazga bo‘ysundirish, soliqlarni muntazam yig‘ish va harbiy kuchni bir markazdan boshqarish imkonini yaratgan. Shuningdek, davlat boshqaruvida turli lavozim va mansablar tashkil etilib, ma‘muriy tizim ancha mukammallashgan. Xorazmshohlar davlatida markaziy boshqaruvning eng muhim organlaridan biri “Devoni oliy” hisoblangan. Ushbu devon davlatning asosiy boshqaruv markazi bo‘lib, unda siyosiy, moliyaviy, harbiy va diplomatik masalalar ko‘rib chiqilgan. Devon faoliyati sulton tomonidan nazorat qilingan bo‘lsa-da, unda tajribali amaldorlar va vazirlar faoliyat yuritgan. Davlat boshqaruvida vazir alohida mavqega ega bo‘lgan. Vazir davlatning eng yuqori mansabdor shaxslaridan biri bo‘lib, sultondan keyingi asosiy boshqaruvchi hisoblangan. U moliya, soliq, ma‘muriy ishlar va ayrim siyosiy masalalarni nazorat qilgan. Vazir davlat daromadlarini boshqarish, xarajatlarni nazorat qilish hamda viloyatlardan keladigan soliqlarni tartibga solishda muhim rol o‘ynagan. Devonda “munshiy” deb ataluvchi kotiblar ham faoliyat yuritgan. Ular davlat hujjatlarini yozish, farmonlarni rasmiylashtirish va diplomatik yozishmalar bilan shug‘ullanganlar. Munshiylar savodli va ilmi kishilar orasidan tanlangan bo‘lib, ular davlat siyosatining yuritilishida muhim o‘rin egallagan. Xorazmshohlar davlatida “hojib” lavozimi ham mavjud bo‘lgan. Hojib saroy tartibini nazorat qiluvchi amaldor hisoblangan. U sulton huzuriga kirish tartibini belgilash, saroy marosimlarini tashkil etish va ayrim maxfiy topshiriqlarni bajarish bilan shug‘ullangan. Hojiblar sultonga juda yaqin kishilar bo‘lgani sababli siyosiy ta’sirga ham ega bo‘lganlar. Bundan tashqari, davlat boshqaruvida “noib”, “amir”, “rais”, “muhtasib” kabi mansabdorlar ham faoliyat olib borgan. Har bir mansabning o‘ziga xos vazifalari mavjud bo‘lib, ular davlat tizimining uzluksiz ishlashini ta’minlagan.

Xorazmshohlar davlatining iqtisodiy qudrati ko‘p jihatdan rivojlangan soliq tizimiga tayangan. Davlat xazinasining asosiy daromad manbai soliqlar bo‘lib, ular dehqonchilik, chorvachilik, savdo va hunarmandchilikdan yig‘ilgan. Yer solig‘i davlatning eng muhim soliqlaridan biri hisoblangan. Dehqonlardan olinadigan ushbu soliq hosil miqdoriga qarab belgilangan. Sug‘orma dehqonchilik rivojlangan hududlarda yer solig‘idan katta daromad olingan. Bundan tashqari, savdogarlardan boj va tamg‘a soliqlari undirilgan. Savdo

yo‘llarining Xorazm hududidan o‘tishi davlat xazinasining boyishiga katta hissa qo‘shgan. Davlat moliyasini boshqarishda maxsus amaldorlar faoliyat olib borgan. Ular soliqlarni yig‘ish, xazina mablag‘larini saqlash va sarf-xarajatlarni nazorat qilish bilan shug‘ullanganlar. Soliq tizimining muntazam ishlashi markaziy hokimiyatning iqtisodiy barqarorligini ta‘minlagan. Xorazmshohlar davlatida vaqf yerlari ham muhim iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘lgan. Masjid, madrasa va diniy muassasalarga tegishli yerlar vaqf hisoblangan hamda ayrim soliqlardan ozod etilgan. Bu esa diniy muassasalarning iqtisodiy jihatdan mustaqil faoliyat yuritishiga imkon yaratgan. Davlat iqtisodiyotida hunarmandchilik ham muhim o‘rin tutgan. Urganch, Buxoro, Samarqand va Marv kabi shaharlarda turli hunarmandchilik turlari rivojlangan. Temirchilik, kulolchilik, zargarlik va to‘qimachilik mahsulotlari ichki va tashqi bozorlarda sotilgan. Hunarmandlardan olinadigan soliqlar ham davlat xazinasining muhim daromad manbalaridan biri bo‘lgan. Xorazmshohlar davlatida islom dini davlat boshqaruvi va ijtimoiy hayotning muhim qismi hisoblangan. Sulola vakillari o‘zlarini musulmon dunyosining himoyachilari sifatida ko‘rsatishga harakat qilganlar. Shu sababli davlat boshqaruvida diniy ulamolar va qozilarning o‘rni katta bo‘lgan. Davlatda shariat qonunlari muhim huquqiy asos vazifasini bajargan. Sud ishlari qozilar tomonidan shariat asosida olib borilgan. Nikoh, meros, savdo va jinoyat ishlari islom huquqi asosida hal etilgan. Bu esa davlat boshqaruvida diniy qonunlarning katta ta‘sirga ega ekanligini ko‘rsatadi. Masjid va madrasalar davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlangan. Ayniqsa, ilm-fan va diniy ta‘lim rivojiga katta e‘tibor qaratilgan. Xorazm hududida ko‘plab mashhur olimlar yetishib chiqqan. Bu davrda islomiy ilmlar bilan bir qatorda matematika, astronomiya, tibbiyot va falsafa ham rivojlangan. Xorazmshohlar xalifalik bilan yaxshi munosabatlarni saqlashga intilganlar. Chunki xalifa tomonidan hukmdorning tan olinishi uning siyosiy mavqeini mustahkamlagan. Shu sababli ayrim hukmdorlar Bag‘dod xalifasi bilan diplomatik aloqalarni rivojlantirishga katta ahamiyat berganlar. Biroq vaqt o‘tishi bilan Xorazmshohlar va xalifalik o‘rtasida ayrim ziddiyatlar ham yuzaga kelgan. Ayniqsa, Muhammad Xorazmshoh davrida siyosiy raqobat kuchaygan. Shunga qaramay, islom dini davlat boshqaruvi va jamiyat hayotida asosiy mafkuraviy omillardan biri bo‘lib qolgan.

Xorazmshohlar davlati Markaziy Osiyodagi eng qudratli davlatlardan biri sifatida kuchli harbiy tizimga ega bo'lgan. Davlatning hududiy jihatdan kengayishi, ichki tartib-intizomning saqlanishi hamda tashqi dushmanlarga qarshi kurashishda harbiy boshqaruv muhim o'rin tutgan. Ayniqsa, Takash va Muhammad Xorazmshoh davrida harbiy tuzilma yanada takomillashib, muntazam qo'shin tizimi shakllantirilgan. Davlat qo'shini asosan turkiy qabilalardan tashkil topgan otliq askarlardan iborat bo'lgan. Otliq qo'shin o'sha davr harbiy san'atining eng muhim qismlaridan biri hisoblangan. Tezkor harakat qilish, uzoq masofalarni qisqa muddatda bosib o'tish va jang maydonida tezkor hujum uyushtirish turkiy qo'shinlarning asosiy ustunligi bo'lgan. Shu sababli Xorazmshohlar qo'shini ko'plab yurishlarda muvaffaqiyat qozongan. Harbiy boshqaruv tizimining eng yuqori rahbari sulton hisoblangan. Sulton davlatning oliy qo'mondoni sifatida barcha harbiy yurishlarga rahbarlik qilgan. U qo'shin sonini belgilash, harbiy amaldorlarni tayinlash va urush masalalarini hal qilish vakolatiga ega bo'lgan. Sultonning bevosita nazorati ostida maxsus harbiy kengash faoliyat yuritgan. Qo'shin tarkibida amirlar va lashkarboshilar muhim o'rin tutgan. Amirlar ma'lum hudud yoki qo'shin qismlariga boshchilik qilganlar. Ular harbiy yurishlarda sultonga yordam bergan va qo'shin tartibini saqlashga mas'ul bo'lganlar. Lashkarboshilar esa jang vaqtida qo'shnlarni boshqarish bilan shug'ullangan. Harbiy amaldorlar orasida tajribali va sadoqatli kishilar tanlangan. Xorazmshohlar davlatida harbiy intizomga katta e'tibor qaratilgan. Qo'shin doimiy ravishda tayyorgarlik holatida saqlangan. Askarlar jang san'ati, ot chopish, kamondan o'q uzish va qilichbozlik bo'yicha muntazam mashq qilganlar. Bu esa davlatning harbiy qudratini mustahkamlashga xizmat qilgan.

Xorazmshohlar davlatining siyosiy yuksalishida harbiy yurishlar muhim rol o'ynagan. Sulola vakillari o'z hududlarini kengaytirish va siyosiy ta'sir doirasini oshirish maqsadida ko'plab harbiy yurishlar amalga oshirganlar. Ayniqsa, Otsiz, Takash va Muhammad Xorazmshoh davrida davlat hududi sezilarli darajada kengaygan. Otsiz davrida Saljuqiylarga qarshi kurashlar olib borilgan. U bir necha marta mustaqil siyosat yuritishga uringan va ayrim hududlarni qo'lga kiritgan. Bu esa Xorazmshohlar davlatining siyosiy mustaqilligini mustahkamlashga xizmat qilgan. Takash davrida esa davlat yanada

kuchaygan. U Eron, Xuroson va Movarounnahrning ayrim hududlarini o‘ziga bo‘ysundirgan. Takashning muvaffaqiyatli harbiy yurishlari natijasida Xorazmshohlar davlati Markaziy Osiyodagi eng qudratli davlatlardan biriga aylangan. Ayniqsa, Xurosonning egallanishi davlat iqtisodiyoti va siyosiy mavqeining oshishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Muhammad Xorazmshoh davrida davlat hududi eng katta chegaralarga yetgan. Uning hukmronligi davrida davlat Kavkazdan Hind daryosigacha cho‘zilgan ulkan hududni qamrab olgan. Ko‘plab shahar va viloyatlar Xorazmshohlar hokimiyatiga bo‘ysungan. Bu esa davlatning harbiy salohiyati naqadar kuchli bo‘lganligini ko‘rsatadi. Biroq hududlarning haddan tashqari kengayishi ayrim muammolarni ham keltirib chiqargan. Uzoq viloyatlarni nazorat qilish qiyinlashgan, ayrim mahalliy hokimlar markaziy hokimiyatga bo‘ysunmaslikka harakat qilganlar. Natijada ichki siyosiy ziddiyatlar kuchaya boshlagan. Xorazmshohlar davlatida hududlarni boshqarish uchun viloyatlar tizimi shakllantirilgan edi. Davlat bir necha viloyatlarga bo‘lingan bo‘lib, ularni sulton tomonidan tayinlangan hokimlar boshqargan. Viloyat hokimlari markaziy hokimiyat vakillari sifatida faoliyat yuritganlar. Viloyat hokimlarining asosiy vazifalari soliqlarni yig‘ish, tartib-intizomni saqlash va markaziy hokimiyat buyruqlarini bajarishdan iborat bo‘lgan. Ular o‘z hududidagi harbiy kuchlarni ham nazorat qilganlar. Ayrim hollarda viloyat hokimlari mustaqil siyosat yuritishga intilganlar, bu esa markaziy hokimiyat bilan ziddiyatlarga sabab bo‘lgan. Shaharlarni boshqarishda “rais” va “muhtasib” kabi amaldorlar muhim rol o‘ynagan. Rais shahar boshqaruvi bilan shug‘ullangan bo‘lsa, muhtasib bozorlardagi tartibni nazorat qilgan. U savdo-sotiqda adolatni ta’minlash, narx-navoni kuzatish va aholi manfaatlarini himoya qilish vazifasini bajargan. Mahalliy boshqaruv tizimida qozilar ham muhim o‘rin egallagan. Ular sud ishlarini shariat asosida olib borganlar. Nikoh, meros, savdo va jinoyat ishlari qozilar tomonidan hal etilgan. Bu esa davlat boshqaruvida islom huquqining katta ahamiyatga ega bo‘lganligini ko‘rsatadi. Viloyatlar tizimi davlatning katta hududlarini boshqarishda muhim ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa, soliqlarni yig‘ish va harbiy kuchlarni safarbar qilishda mahalliy boshqaruv tizimi samarali faoliyat yuritgan.

Xorazmshohlar davlati tashqi jihatdan qudratli bo'lishiga qaramay, ichki siyosiy muammolardan holi emas edi. Davlat hududining kengayishi markaziy hokimiyat uchun ayrim qiyinchiliklarni keltirib chiqargan. Viloyat hokimlarining mustaqillikka intilishi markaziy boshqaruv tizimining zaiflashuviga sabab bo'lgan. Ayniqsa, Muhammad Xorazmshoh davrida markaziy hokimiyat bilan mahalliy amirlar o'rtasidagi ziddiyatlar kuchaygan. Ayrim amaldorlar sultonga to'liq bo'ysunmagan va o'z manfaatlarini ustun qo'yganlar. Bu esa davlat ichidagi siyosiy birlikka salbiy ta'sir ko'rsatgan. Davlat ichidagi yana bir muammo sulola a'zolari o'rtasidagi taxt uchun kurashlar edi. Ayrim hollarda shahzodalar va amaldorlar o'rtasidagi nizolar siyosiy beqarorlikka sabab bo'lgan. Bu esa markaziy hokimiyatning kuchsizlanishiga olib kelgan. Harbiy boshqaruvdagi ayrim kamchiliklar ham davlat zaiflashuviga ta'sir ko'rsatgan. Qo'shin son jihatdan katta bo'lsa-da, ayrim hollarda yagona markazlashgan boshqaruv yetishmagan. Bu ayniqsa mo'g'ullar bosqini davrida yaqqol namoyon bo'lgan. Shunday bo'lsa-da, Xorazmshohlar davlatining harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimi o'z davri uchun ancha rivojlangan tizimlardan biri hisoblangan. Ushbu tizim davlatning uzoq vaqt davomida yirik siyosiy kuch sifatida mavjud bo'lishiga xizmat qilgan. Xorazmshohlar davlati XIII asr boshlariga kelib o'zining eng yuqori taraqqiyot bosqichiga erishgan bo'lsa-da, ayni paytda ichki va tashqi muammolar kuchaya boshlagan edi. Davlat hududining haddan tashqari kengayib ketishi markaziy boshqaruv tizimini murakkablashtirdi. Uzoq viloyatlarni nazorat qilish qiyinlashib, mahalliy hokimlarning mustaqillikka intilishi kuchaydi. Bu holat markaziy hokimiyat zaiflashuvining dastlabki belgilaridan biri edi. Muhammad Xorazmshoh davrida davlat hududi juda katta bo'lib, uni yagona markazdan boshqarish murakkab masalaga aylangan. Ayrim viloyat hokimlari sultonga nomigagina bo'ysunganlar. Ular o'z hududlarida mustaqil siyosat yuritishga harakat qilganlar. Natijada markaziy hokimiyat bilan mahalliy amaldorlar o'rtasidagi ziddiyatlar kuchaygan. Davlat ichidagi yana bir muhim muammo saroydagi siyosiy nizolar edi. Ayniqsa, Turkon xotunning davlat boshqaruvidagi ta'siri siyosiy vaziyatni murakkablashtirgan. Turkon xotun Muhammad Xorazmshohning onasi bo'lib, saroyda katta siyosiy mavqega ega edi. U ayrim amaldorlarni qo'llab-quvvatlab, davlat ishlariga faol aralashgan. Natijada saroy ichidagi

guruhbozlik kuchaygan va davlat boshqaruvida birlik zaiflashgan. Ichki siyosiy nizolar davlatning harbiy salohiyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatgan. Harbiy amaldorlar o'rtasidagi kelishmovchiliklar sababli qo'shin yagona markazlashgan kuch sifatida faoliyat yurita olmagan. Bu esa keyinchalik mo'g'ullar bosqini davrida jiddiy oqibatlariga olib kelgan.

Xorazmshohlar davlatining inqirozga yuz tutishida mo'g'ullar bosqini hal qiluvchi omil bo'ldi. XIII asr boshlarida Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ullar davlati Sharqdagi eng qudratli harbiy kuchga aylangan edi. Chingizxon dastlab Xorazmshohlar davlati bilan savdo va diplomatik munosabatlar o'rnatishga harakat qilgan. 1218-yilda Chingizxon Xorazmga savdogarlar karvonini yuborgan. Biroq O'tror hokimi Inalxon bu savdogarlarni josuslikda ayblab, ularni qatl ettirgan. Keyinchalik Chingizxon elchilar yuborib, aybdorlarni jazolashni talab qilgan, ammo Muhammad Xorazmshoh bu talabni rad etgan. Hatto ayrim elchilar ham o'ldirilgan. Bu voqea mo'g'ullar va Xorazmshohlar o'rtasidagi urushning boshlanishiga sabab bo'lgan. 1219-yilda Chingizxon katta qo'shin bilan Xorazmshohlar davlatiga bostirib kirgan. Mo'g'ullar qisqa vaqt ichida O'tror, Buxoro, Samarqand va Urganch kabi yirik shaharlarni egallaganlar. Mo'g'ullar bosqini nihoyatda vayronkor bo'lib, ko'plab shaharlar vayron qilingan, aholi qirg'in etilgan. Muhammad Xorazmshoh mo'g'ullarga qarshi yagona markazlashgan qarshilikni tashkil eta olmadi. U viloyatlardagi qo'shinlarni birlashtirish o'rniga chekinish siyosatini olib bordi. Natijada mo'g'ullar shaharma-shahar davlat hududlarini bosib oldilar. Muhammad Xorazmshoh Kaspiy dengizidagi orollardan biriga qochib ketgan va 1220-yilda vafot etgan. Mo'g'ullar bosqini Xorazmshohlar davlatining siyosiy hayotiga katta zarba berdi. Davlat parchalanib ketdi, iqtisodiyot izdan chiqdi, savdo yo'llari vayron bo'ldi. Ayniqsa, Urganch, Samarqand va Buxoro kabi ilm-fan va madaniyat markazlari katta talafot ko'rdi. Muhammad Xorazmshoh vafotidan keyin uning o'g'li Jaloliddin Manguberdi davlat mustaqilligini saqlab qolish uchun kurash olib bordi. Jaloliddin Manguberdi Xorazmshohlar sulolasining eng jasur va iste'dodli hukmdorlaridan biri hisoblanadi. U mo'g'ullarga qarshi mardonavor kurash olib borgan. Jaloliddin dastlab Afg'oniston hududida qo'shin to'plab, mo'g'ullarga qarshi jang qilgan. 1221-yilda Parvon jangida u mo'g'ullar ustidan muhim g'alabaga erishgan. Bu g'alaba mo'g'ullar tarixidagi kam sonli mag'lubiyatlardan biri hisoblanadi.

Biroq keyinchalik Jaloliddin qo‘shini ichida nizolar yuzaga kelgan. Ayrim amirlarning xiyonati va ichki kelishmovchiliklar uning harbiy kuchini zaiflashtirgan. Chingizxon shaxsan o‘zi Jaloliddinga qarshi yurish qilgan. Indus daryosi bo‘yidagi jangda Jaloliddin mag‘lubiyatga uchragan bo‘lsa-da, katta jasorat ko‘rsatib daryodan ot bilan sakrab o‘tganligi tarixiy manbalarda alohida qayd etilgan.

Jaloliddin Manguberdi keyingi yillarda ham mo‘g‘ullarga qarshi kurashni davom ettirgan. U Eron va Kavkaz hududlarida vaqtinchalik hokimiyatni tiklashga muvaffaq bo‘lgan. Ammo doimiy urushlar, ichki nizolar va kuchlar tengsizligi sababli Xorazmshohlar davlatini qayta tiklash imkoni bo‘lmagan. Shunga qaramay, Jaloliddin Manguberdi obrazi xalq xotirasida vatanparvar va jasur sarkarda sifatida saqlanib qolgan. Uning mo‘g‘ullarga qarshi kurashi keyingi avlodlar uchun ham mardlik va fidoyilik timsoliga aylangan. Xorazmshohlar davlati Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixida muhim o‘rin tutadi. Ushbu davlat qisqa vaqt ichida yirik siyosiy va harbiy kuchga aylanishga muvaffaq bo‘lgan. Ayniqsa, Takash va Muhammad Xorazmshoh davrida davlat hududi nihoyatda kengayib, Markaziy Osiyo, Eron va Yaqin Sharqdagi siyosiy jarayonlarga katta ta‘sir ko‘rsatgan. Xorazmshohlar davlatida markazlashgan boshqaruv tizimi shakllangan edi. Davlat boshqaruvida devon tizimi, viloyatlar boshqaruvi va harbiy-ma‘muriy tizim muhim rol o‘ynagan. Bu tizim keyingi davlatlar boshqaruvi rivojiga ham ma‘lum darajada ta‘sir ko‘rsatgan. Davlat iqtisodiyotining rivojlanishi ham muhim tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan. Sug‘orma dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo taraqqiy etgan. Ayniqsa, Buyuk Ipak yo‘li orqali amalga oshirilgan savdo davlatning iqtisodiy qudratini oshirgan. Xorazmshohlar davrida ilm-fan va madaniyat ham rivojlangan. Urganch, Samarqand va Buxoro kabi shaharlar yirik ilmiy markazlarga aylangan. Bu davrda ko‘plab olimlar, faqihlar va mutafakkirlar faoliyat yuritganlar. Shuningdek, Xorazmshohlar davlati turkiy davlatchilik tarixida muhim bosqich hisoblanadi. Davlatning siyosiy va harbiy tajribasi keyingi davr hukmdorlari faoliyatida ham o‘z aksini topgan.

XULOSA

Xorazmshohlar davlati XII–XIII asrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan eng qudratli davlatlardan biri hisoblanadi. Ushbu davlat Anushteginlar sulolasi tomonidan barpo etilib, qisqa vaqt ichida yirik siyosiy kuchga aylangan. Otsiz, Takash va Muhammad Xorazmshoh davrida davlat hududi kengayib, Markaziy Osiyo, Eron va Yaqin Sharqning muhim qismlarini o‘z ichiga olgan ulkan imperiya shakllangan. Davlatning kuchayishida markazlashgan boshqaruv tizimi, rivojlangan harbiy tuzilma va iqtisodiy taraqqiyot muhim rol o‘ynagan. Xorazmshohlar davlatida sulton hokimiyati yuqori mavqega ega bo‘lib, devon tizimi orqali davlat boshqaruvi amalga oshirilgan. Harbiy-ma‘muriy tizimning rivojlanganligi esa hududlarni kengaytirish va ichki tartibni saqlash imkonini bergan. Biroq davlatning haddan tashqari kengayib ketishi, ichki siyosiy nizolar va mahalliy hokimlarning mustaqillikka intilishi markaziy hokimiyatning zaiflashuviga sabab bo‘lgan. Ayniqsa, Muhammad Xorazmshoh davrida saroydagi siyosiy kelishmovchiliklar va noto‘g‘ri tashqi siyosat davlatni og‘ir ahvolga olib kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tolstov S.P. *Drevniy Xorezm*. Fan nashriyoti, Toshkent, 1962. – 468 b.
2. Bartold V.V. *Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida*. Sharq nashriyoti, Toshkent, 1990. – 612 b.
3. Buniyodov Z.M. *Anushtegin Xorazmshohlar davlati*. Fan nashriyoti, Toshkent, 1998. – 256 b.
4. Ahmedov B. *O‘zbekiston xalqlari tarixi manbalari*. O‘qituvchi nashriyoti, Toshkent, 1991. – 320 b.
5. Asqarov A. *O‘zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi*. Universitet nashriyoti, Toshkent, 2007. – 452 b.
6. Raxmonov A. *Markaziy Osiyo davlatlari tarixi*. Tafakkur nashriyoti, Toshkent, 2010. – 384 b.
7. Karimov Sh. *O‘zbek davlatchiligi tarixi*. Yangi asr avlodi nashriyoti, Toshkent, 2015. – 410 b.

8. Ziyov A. *O'zbek davlatchiligi tarixi*. Sharq nashriyoti, Toshkent, 2000. – 368 b.
9. Бартольд В.В. *Туркестан в эпоху монгольского нашествия*. Наука, Москва, 1963. – 760 с.
10. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда и её падение*. Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград, 1950. – 505 с.
11. Буниятов З.М. *Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов*. Элм, Баку, 1986. – 336 с.
12. Bosworth C.E. *The Later Ghaznavids and the Khwarazm Shahs*. Columbia University Press, New York, 1977. – 289 p.
13. Boyle J.A. *The Cambridge History of Iran. Volume 5: The Saljuq and Mongol Periods*. Cambridge University Press, Cambridge, 1968. – 785 p.
14. Morgan D. *The Mongols*. Blackwell Publishing, Oxford, 2007. – 240 p.
15. Grousset R. *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*. Rutgers University Press, New Jersey, 1970. – 687 p.